

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 10. rujna 2017.
DOI: 10.20901/pm.55.1.01

Genocid u NDH: Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina

MIRJANA KASAPOVIĆ

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

U tekstu se razmatra revizionistička struja u suvremenoj hrvatskoj historiografiji, a posredno i u politici, koja se bavi Nezavisnom Državom Hrvatskom (1941-1945). Revizionistički narativ čine tri glavne postavke: (a) NDH je bila normalna onodobna protupobunjenička država koja nije koristila državni teror kako bi uništila vjerske i etničke zajednice koje su u ustaškoj ideologiji i politici bile određene kao prirodni ili organski neprijatelji te tvorevine, nego je primjenjivala ograničena legitimna sredstva borbe da bi se zaštitila od političkih pobunjenika; (b) u NDH nisu izvršeni masovni zločini, a kamoli genocid, ni nad Srbima, ni nad Židovima, ni nad Romima; štoviše, glavne žrtve bili su Hrvati te zločine NDH treba desrbizirati i dejudeizirati; (c) logor Jasenovac bio je samo radni i sabirni logor, a ne koncentracijski logor smrti, u koji je NDH privodila političke protivnike kako bi se zaštitila od njihova razornog djelovanja, a ne kako bi ih ubijala; pravi smrtonosni logor u Jasenovcu osnovala je tek jugoslavenska komunistička vlast poslije svršetka Drugoga svjetskog rata. Pokušavajući dekonstruirati “jasenovački mit”, revizionisti zapravo nastoje dekonstruirati “mit o genocidu” u NDH, a time potpuno ili djelomice rehabilitirati NDH.

Ključne riječi: NDH, Jasenovac, ustaštvo, genocid, historijski revizionizam

1. Uvod

U posljednjih desetak godina u Hrvatskoj je objavljeno više raznovrsnih djela o genocidu. Prvu kategoriju čine prijevodi znanstvenih knjiga, kao što su Baumanova studija *Modernost i holokaust* (2017) te Bensoussanova *Europska strast za genocidom* (2010) i Bruneteauovo *Stoljeće genocida* (2005). Sve se one oslanjaju na klasično djelo Hannah Arendt *Izvori totalitarizma* (2015), koje je napokon doživjelo cjelovito hrvatsko izdanje. Mogu im se pribrojiti Liftonova knjiga *Liječnici nacisti*

(2015), omanja Taguieffova studija *Antisemitizam* (2017), Paxtonova *Anatomija fašizma* (2012) te Alyjeva *Hitlerova socijalna država* (2012).

Drugu kategoriju čine djela o genocidu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). U jednu podskupinu ubrajaju se *Ustaški put u socijalizam u teoriji i praksi NDH*, zbirka nepoznatih ili slabo poznatih rasprava o ustaškoj ideologiji (Mihaljević 2016), Zuckermanova *Psihologija holokausta: protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945.* (2011) i Labusova *Politika i novine u NDH* (2011), te opsežno Dizdarovo djelo *Logor Danica u Koprivnici 1941.-1942.* (2017). Drugu podskupinu tvori revizionistička literatura o genocidu u NDH. Nastavljajući se na stariju revizionističku struju (Štefan 1996, 1998, 1999; Pečarić 1998; Jurčević 1998; Krišto 1998; Vučić 2001), nastalo je nekoliko reprezentativnih djela tog žanra: *Jasenovački logori – istraživanja* (2015), zbirka triju studija Horvata, Vukića, Pilića i Matkovićeve,¹ Mrkocijeva i Horvatova *Ogoljela laž logora Jasenovac* (2008), Ivezićev *Titov Jasenovac* (2008) i Vukovićeva *Kako je nastao mit* (2016).² Kao odgovor na tu literaturu Goldstein je napisao studiju *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina* (2016).³

Istraživanje genocida u političkoj znanosti dugo je bilo zapostavljeno. Finkel i Straus (2012: 56) konstatiraju da je do kasnih devedesetih godina ono bilo marginalno područje unutar glavne struje društvenih i humanističkih znanosti općenito, da bi se potom intenziviralo, napose pod utjecajem masovnih zločina u Ruandi i Bosni i Hercegovini, premda su umnogome ostali neriješenima glavni problemi: koncepcijske nesuglasice, selekcijska pristranost, heterogenost jedinica istraživanja, teorijska usredotočenost na nepromjenjive i sporo promjenjive varijable koje se mjere na državnoj i društvenoj razini analize i dr. Politolozi su se suočili s izazovom da istraživanje genocida povežu s izučavanjem drugih oblika političkog nasilja (među-

¹ Studija Pilića i Matkovićeve prethodno je objavljena u *Radovima Zavoda za povijest HAZU u Zadru* (2014) i citira se prema tom izdanju.

² Spomenuta literatura nije jednaka ni prema vrsti argumentacije ni prema opsegu i stupnju historijskog revizionizma – nisu, primjerice, jednaki radovi Jurčevića i Krište, na jednoj, i Štefan i Vukića, na drugoj strani – ali je povezuje zajednički cilj: reinterpretacija povijesti NDH kojom bi se ta politička tvorevina potpuno ili djelomice rehabilitirala. Ambiciju da se utječe na promjenu dominantnoga znanstvenoga i službenoga političkog narativa o NDH u Republici Hrvatskoj najotvorenije je izrazila Blanka Matković, predsjednica Hrvatske družbe povjesničara “Dr. Rudolf Horvat”, najavljujući “znanstvenu revoluciju Oluja 2”, koja će te narative razbiti (*Hrvatski list*, 12. siječnja 2017, str. 38-49).

³ U pregled literature nisu uključena publicistička i memoarska djela, dnevnici i svjedočanstva koji nisu pisani sa znanstvenim intencijama, premda mogu biti dragocjen izvor znanstvenih spoznaja. U tom smislu posebno ističem knjige Slavka Goldsteina *1941 – godina koja se vraća* (Novi liber, Zagreb, 2007) i *Želim svjedočiti do kraja* (Disput, Zagreb, 2017) Victora Klemperera.

narodnim i građanskim ratovima, revolucijama, raspadima država, slomovima političkih režima, državnim udarima i dr.) te da ih teorijski i metodološki integriraju u političku znanost (Harff 2003: 57; Straus 2007: 477; Finkel i Straus 2012: 63-64; Verdeja 2012: 307; King 2012: 325).

Genocid je najkriminalniji način uklanjanja rasnih, etničkih, nacionalnih, vjerskih i ostalih razlika i podjela u društvu, a ubraja se u širu kategoriju nasilnih metoda rješavanja sukoba (McGarry i O'Leary 1993; Cordell i Wolff 2011). Usmjeren je na fizičko uništenje neke rase, nacionalne, etničke ili vjerske skupine, njezino biološko iskorjenjivanje pokoljima, masovnim ubojstvima, deportacijama i drugim sredstvima fizičkoga i psihičkog nasilja, kao i stvaranjem uvjeta života u kojima se ona ne može ni biološki ni socijalno reproducirati (Jones 2011: 16-20).⁴ Genocidu najviše pogoduju rat i duboke političke i društvene krize u kojima se ukidaju normalna pravila odnosa među ljudima. Rat se smatra "prirodnim" okvirom u kojemu su genocidi nastali i u kojemu su se najčešće i najdjelotvornije provodili. Bartov (2003: 75) pretpostavlja da su "ideja i praksa genocida najvjerojatnije stare kao i ideja i praksa rata. Ustvari, rat i genocid uvijek su bili tijesno povezani..." "Nije slučajno", piše Weitz (2003: 72), "što se prva moderna genocidna kampanja, turski pokolj Armenaca, dogodila u sklopu Prvoga svjetskog rata." Genocid je, ističe Winter (2003: 191), "dio krajolika totalnog rata. Zapravo, genocid pomaže da se stvori totalan rat". Totalan rat ne proizvodi nužno genocid, ali stvara vojne, političke, kulturne i psihološke okvire u kojima je on moguć, u kojima se događa i ponavlja.

Ponajbolja komparativna istraživanja genocida u povijesti (Gellately i Kiernan 2003; Mann 2005; Midlarsky 2005; Levene 2005, 2013; Kiernan 2007; Moses 2008) pokazala su da postoji nekoliko glavnih makrorazinskih uzroka te vrste zločina: priroda društva i međugrupnih odnosa u njemu, tip političkog režima, dominantne ideološke orijentacije, strategije vođa, veliki politički i društveni prevrati (ratovi, revolucije, pobune, državni udari i dr.), tradicija nasilja, integriranost u međunarodnu zajednicu, razvijenost i modernost društva. U NDH su se bili stekli gotovo svi ti uvjeti za genocid, osim što društvo i država nisu bili razvijeni i moderni kao u Njemačkoj (Bauman 2017). NDH je bila tipično pluralno društvo (Kasapović 2011), koje su dijelili duboki etnički i vjerski rascjepi koji su se uspostavljanjem ustaške vlasti enormno politizirali i razvili kranje konfliktno potencijale. "Ustaškom revolucijom", jednom vrstom "strukturnog nasilja", uspostavljeni su nova totalitarna država i novi totalitarni politički režim koji su se ideološki temeljili na rasističkim, nacionalističkim i agrarnim ideologijama koje su prevladavale i u drugim "genocid-

⁴ Jones (2011: 16-20) navodi 22 definicije autora najutjecajnijih djela o genocidu što su nastala od 1959. do 2009.

nim slučajevima”.⁵ Poglavnik i skupina oko njega bili su usredotočeni na uspostavu i opstanak države po svaku cijenu, uključujući uništenje svih onih koji se tome suprotstave.⁶ Prihvatanje nasilja nije bilo samo kontingentno, nužda proizašla iz stvarnog stanja u ratom i pobunom zahvaćenoj zemlji i time uvjetovana opredjeljenja za surovu *Realpolitik*,⁷ nego strateški izbor ustaškog vodstva koji je oblikovan prije uspostave ustaške države. Masovni zločini bili su predprogramirani u *ustaškom pokretu*, a nisu “izmišljeni” tek nakon što se *ustaška država* suočila s otporom i pobunom. Naposljetku, i genocid u NDH dogodio se u sklopu Drugoga svjetskog rata u zatvorenome, izoliranom i nasiljem opterećenom društvu koje je u prethodnih dvadesetak godina preživjelo Prvi svjetski rat i nasilan raspad Austrougarske Monarhije, atentat na hrvatske zastupnike u Narodnoj skupštini 1928., uspostavu diktature 1929., ubojstvo kralja Aleksandra 1934., državni udar 27. ožujka 1941. te nasilan raspad Kraljevine Jugoslavije 1941.

2. Revizionistički narativ o genocidu u NDH

U posljednjih dvadesetak godina jedna skupina profesionalnih povjesničara i znanstvenika iz drugih disciplina, ali i znanstvenih amatera i političkih aktivista bavi se poricanjem genocida u NDH te, posljedično, potpunom ili djelomičnom rehabilitacijom te političke tvorevine. Revizionistička struja u hrvatskoj historiografiji, a posredno i u politici,⁸ formalno se usredotočuje na dekonstrukciju “jasenovačkog

⁵ “U hrvatskim državnim i narodnim poslovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ne smije odlučivati nitko, tko nije po pokoljenjima i po krvi član hrvatskog naroda” (čl. 11). “Seljaštvo je temelj i izvor svakog života, pa je kao takav prvi nosilac svake državne vlasti u hrvatskoj državi... Tko u Hrvatskoj ne potječe iz seljačke obitelji, taj u devedeset slučajeva od stotine nije hrvatskog porijekla i krvi, već je doseljeni stranac” (čl. 12). *Načela ustaškog pokreta*, što ih je potpisao poglavnik Ante Pavelić 1. lipnja 1933. i ponovno 16. travnja 1941. (u: Mihaljević 2016: 31-36).

⁶ Ustaški pokret neće odbaciti “niti jedno sredstvo, pa i najgroznije i najstrašnije, jer veliki i sve-ti cilj posvećuje svako i najstrašnije sredstvo”. Uporaba “najgroznijih i najstrašnijih” sredstava ne isključuje “mlazove i rijeke” “đušmanske krvi” koja će teći zemljom (*Ustaša: vjesnik hrvatskih revolucionara*, 7. studenoga 1932. i 11. siječnja 1934.).

⁷ Shvaćanja *Realpolitik* u “genocidnim slučajevima” izvrsno je analizirao Midlarsky (2005). Njegova je knjiga dosad najuspjeliji pokušaj teorijske i metodološke integracije studija genocida u političku znanost.

⁸ Autori revizionističkih djela većinom nisu društveni marginalci, nego su bili uposlenici ili suradnici nekih od središnjih obrazovnih, znanstvenih i društvenih institucija posredstvom kojih su mogli ostvarivati nezanemariv utjecaj na politiku i društvo: Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Instituta za hrvatsku povijest, Instituta društvenih znanosti “Ivo Pilar”, Katoličkoga bogoslovnog fakulteta, Filozofskog fakulteta Družbe Isusove, Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Hrvatskoga državnog arhiva, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Društva hrvatskih književnika, Matice hrvatske, Hrvatskog društva književnika, etabliranih izdavačkih kuća (Narodne novine, Globus, Naklada Pavičić, Naklada Čić, Dom i svijet, Despot Infinitus i dr.), znanstvenih

mita”, a pravi joj je cilj dekonstrukcija “mita o genocidu” u NDH što je počinjen nad Srbima, Židovima i Romima. Ti su postupci teorijski i metodološki neuki, ali su otpočetka vođeni s jasnima političkim intencijama. Oni bi trebali pokazati: (a) da je NDH bila normalna onodobna protupobunjenička država koja nije koristila masovan državni teror kako bi uništila unaprijed ideološki definirane neprijatelje, nego je legitimno primjenjivala ograničena i “razumna” sredstva borbe protiv naoružanih pobunjeničkih skupina koje su ugrožavale opstanak države; (b) da se u NDH nije dogodio masovni zločin, a kamoli genocid, ni nad Srbima, ni nad Židovima, ni nad Romima, nego da su glavne žrtve nasilja bili razmjerno malobrojni hrvatski i srpski komunisti te srpski četnici kao politički protivnici režima i države; (c) da koncentracijski logor Jasenovac nije bio logor smrti, nego za to doba uobičajen radni i sabirni logor koji je opstao i poslije 1945. u mnogo zloćudnijem obliku.

2.1. NDH kao normalna protupobunjenička država

“Mit o genocidu” u NDH nastoji se dekonstruirati razlaganjem “mita” o koncentracijskom logoru u Jasenovcu kao najizraženijemu supstantivnom i simboličnom izrazu politike te tvorevine. Srž revizionističkog narativa čini tvrdnja da Jasenovac nije bio tipičan koncentracijski logor osnovan radi masovnih ubojstava pripadnika onih etničkih i vjerskih zajednica, poglavito Srba i Židova, koje su u ustaškoj ideologiji i politici bile određene kao organski ili prirodni neprijatelji hrvatske države. Pogotovo to nije bio fašistički “logor smrti” u kojemu su ljudi doista ubijani ili su umirali od posljedica fizičkoga i psihičkog zlostavljanja. Bio je to samo “radni i sabirni logor”, kako ga je ustaška vlast opravdano nazvala i kako ga treba nazivati i danas, za političke neprijatelje i protivnike NDH, a dokaz je to što su većinu zatočenika činili Hrvati. Zatočenici nisu bili dovedeni u logor da bi bili ubijeni, nego da bi

časopisa i novina, ponajprije *Glasa koncila* kao najutjecajnijeg glasila Katoličke crkve, portala i dr. Osim toga, djelovali su preko postojećih i novostvorenih organizacija civilnog društva: Društva za istraživanje trostrukog logora Jasenovac, Hrvatskoga žrtvoslovnog društva, Hrvatske družbe povjesničara “Dr. Rudolf Horvat”, Hrvatske zajednice domovine i dijaspore, Hrvatskoga kulturnog vijeća, Hrvatske kulturne zaklade, redovničke jezuitske organizacije “Družba Isusova”, izdavača (primjerice, Croatiaprojekt), tiskanih i mrežnih medija, kakvi su tiskani tjednici *Hrvatski list* i *Hrvatsko slovo* i mrežni tjednik *Hrvatski fokus*, brojnih portala itd. Te organizacije nisu okupljale samo formalne članove, nego i širi krug “simpatizera” koji su sudjelovali u nekim oblicima njihova djelovanja, primjerice na promocijama knjiga. Među njima je bilo bivših ministara, saborskih zastupnika, sudaca visokih sudova, veleposlanika i ostalih diplomata, uposlenika ministarstava i drugih državnih institucija, visokih crkvenih dostojanstvenika, književnika, novinara i drugih poznatih ličnosti javnog života. I dok se za navedene etablirane društvene institucije ne može tvrditi da su potpuno ili većinom revizionistički usmjerene, navedene građanske organizacije i udruge potpuno su ili većinom revizionističke i pripadaju krajnjemu desnom segmentu civilnog društva i politike.

se država zaštitila od svojih političkih protivnika tako što bi ih “sabrala” i zaposlila na jednom mjestu, osiguravši im pritom razmjerno dobre uvjete života.⁹

Vukić (u: Horvat i dr. 2015: 85) iscrpno opisuje kako su u radnim logorima u Jasenovcu i Staroj Gradiški bili razvijeni obrt, industrija i poljoprivreda. Postojale su brojne obrtničke radionice: krojačnica, postolarska radionica, limarija, bačvarijska, stolarija, tiskara s kartonažom i knjigovežnicom, radionica za izradu užadi i metli, remenarija i dr. U tkaonici je skupina zatočenica “izrađivala goblene te čistila i skladištila perje”. Jedno je vrijeme djelovala i obrtnička škola: “U jasenovački logor dolazili su đaci na naukovanje i iz hrvatskih obitelji”, a “iz okolnih mjesta su, sve do kraja rata, dolazili učenici na praksu u logorske radionice” (Vukić u: Horvat i dr. 2015: 97). Zatočeni stručnjaci odlazili su na stručna tehnička savjetovanja izvan logora. Na “logorskim ekonomijama” sadili su se pšenica, zob, kukuruz, grah, konoplja, krumpir... Uzgajali su se konji, krave, svinje, perad. Logor je imao mesnicu s ledanom, mljekaru za proizvodnju sira, pekaru za proizvodnju kruha, tjestenine i rezanaca za juhu. Ta je ekonomija sa svim tvorničkim objektima uništena u partizanskima i savezničkim bombardiranjima. U logoru se živjelo dobro. U stankama između radova na popravcima nasipa na Savi ustaše su častile zatočenike hercegovačkim duhanom. Za Uskrs su dobili “kuhana jaja i komad slanine” te kukuruzni kruh koji se pekao u velikoj pekari i za ustaše i za zatočenike. Svi su imali zdravstvenu skrb, a logorska je bolnica bila, kako tvrdi jedan zatočenik, pravi raj: “Tu je bilo hrane koliko god je trebalo. Prava ‘Esplanada’. Najeo sam se tih mjeseci griza na mljeku za tri života” (Vukić u: Horvat i dr. 2015: 70).

Vukić detaljno opisuje i bogat kulturni, zabavni i sportski život u logoru. Na večer se logorska upravna pisarna pretvarala u kavanu u kojoj su se ispijali kava i čaj, igrao šah, dok su odzvanjali zvukovi šlagera s pijana: “Po sredini dvorane između stolova šetali su logoraši u živom razgovoru, kao na Zrinjevcu”. Logorska uprava organizirala je kazališne i glazbene sekcije da bi se zatočenici razonodili nakon rada. Logorski orkestar pod ravnanjem Natka Devčića izvodio je, osim himne, skladbe Josepha Händela, Ludwiga van Beethovena i Franje Vilhara. Glazbeno-kazališna sekcija iz kočare izvodila je dijelove operete “Grofica Marica” i Shakespeareova “Sna ljetne noći”, a “bariton Arnold Basch pjevao je Ave Mariju”. Nije se,

⁹ Logori u NDH osnivani su i prije no što se razvio oružani pokret otpora. Logor Danica pokraj Koprivnice osnovan je već 15. travnja 1941., “istoga dana kada su ustaše na čelu s dr. Antom Pavelićem iz Italije stigle u Zagreb” (Dizdar 2002: 49). Dizdar navodi da se Danica nazivala “sabirnim logorom”, “radnim logorom”, “sabiralištem”, ali da se u ustaškim dokumentima može naći i naziv “koncentracioni logor ‘Danica’” (2002: 57). Tvrdi da naziv “sabirni logor” ne odgovara potpuno prirodi tog logora: “To se može odnositi tek na koprivničke Židove i Rome koji su zaista ‘sabrani’ s područja kotara, osim nekolicine iznimaka, i ubrzo zatim otpremljeni u druge logore, gdje su gotovo svi likvidirani” (2002: 56). Danica je bio “logor koji je u određenim razdobljima imao obilježja sabirnog, radnog i koncentracijskog logora” (2002: 57).

kako se moglo pročitati, izvodila Tijardovićeve “Mala Floramye”, nego “preciznije bi bilo reći da je Erih Samlaić, dirigent i voditelj logoraškog orkestra, na priredbama ‘svojim toplim tenorom’ pjevao ariju ‘Daleko m’e biser mora’ iz Tijardovićeve operete”. Logoraši nisu bili samo pasivni konzumenti nego su i sami napisali libreto i glazbu za operetu u dva čina “Raj na oceanu” koju su izvodili cijelu, a ne tek pokoj u ariju. Postojao je i logorski orkestar za žene u kojemu su se pjevačice natjecale u tome tko će bolje izvesti talijanske i mađarske romanse te tužne međimurske napjeve. Bilo je i kazališnih predstava pa je uprizorena i Nušićeva “Gospođa ministarka”. Bilo je i cirkuskih predstava u kojima su nastupali “zalutali” i “živopisni” Romi s dresiranim medvjedima i majmunima. Živ je bio i sportski život logoraša. Obično su igrali nogomet i odbojku. Održavalo se i logorsko prvenstvo u nogometu u kojemu je sudjelovao i zapovjednik logora, simpatični Dinko Šakić (Vukić u: Horvat i dr. 2015: 55, 81-83, 98, 99, 101, 102, 105-106, 111, 132-133).¹⁰

U revizionističkoj literaturi u svijetu nisu novost napisi da su zatočenici koncentracijskih logora diljem Europe pjevali – osobito su svečano izvodili himne država koje su ih dovele u logore kako bi ih ubile – plesali i glumili. Charny (2003: 14) navodi da su poricatelji holokausta tvrdili da su logoraši u Auschwitzu večerali uz simfonijsku glazbu, a na raspolaganju su im bili bazeni za kupanje i plesni podiji. No čini se da malo tko kao hrvatski revizionisti shvaća sve to kao istinsku zabavu i razonodu, a ne kao “ples smrti”, okrutno i neljudsko postupanje s ljudima koji su osuđeni na najgoru sudbinu te su, čekajući smrt, katkad morali pjevati, plesati i glumiti kako bi zabavili i razonodili svoje mučitelje i ubojice. Rijetko je tko kao hrvatski revizionisti otišao toliko daleko u banalizaciji zla i trivijalizaciji zločina.

Imaju li se na umu ratne okolnosti, u logoru je stradalo malo ljudi. Horvat (u: Horvat i dr. 2015: 20) tvrdi da je u Jasenovcu “stalno bilo oko 2000 zatočenika, dok je kroz njega prošlo još nekoliko tisuća ljudi”. Vukić (u: Horvat i dr. 2015: 132) navodi da “poslijeratne opširno provedene ekshumacije nisu uspjele pronaći više od 500 posmrtnih ostataka”. Enormnim umanjivanjem broja žrtava ne žele se samo opovrgnuti proizvoljni, politički motivirani sudovi prema kojima je u logoru ubijeno od 700.000 do više od milijun ljudi,¹¹ nego i nalazi znanstvenih istraživa-

¹⁰ Dinko Šakić, zapovjednik ustaškog logora Jasenovac, osuđen je zbog zločina u NDH na najvišu, dvadesetogodišnju zatvorsku kaznu na suđenju u Zagrebu 1999. Povjesničarka Blanka Matković tvrdi da je suđenje Šakiću bilo “suđenje svima nama”, te dodaje: “Šakić nije htio tražiti pomilovanje. Priznanje krivice koje nema bila bi za njega izdaja prisege koju je kao časnik Ustaške obrane dao”. Za Juru Francetića, vođu zloglasne ustaške jedinice Crna legija, tvrdi da je “čist kao suza” (*Hrvatski list*, 12. siječnja 2017, str. 39, 40).

¹¹ Tako proizvoljne i preuveličane brojke pripisuju se izvješću što ga je poslijeratna jugoslavenska vlast poslala Međunarodnom povjerenstvu za reparacije u Parizu, prema kojemu je u Drurome svjetskom ratu na tlu Jugoslavije stradalo 1.706.000 ljudi, kako bi mogla zahtijevati veće ratne odštete (Kolanović 1996: 171-172). Tome se dodaje smišljena politička nakana da se Jase-

nja prema kojima je u logoru bilo desetak puta manje žrtava: Žerjavić (1989, 1992, 1992a; v. i Kočović 1985) je izračunao da je u Jasenovcu stradalo oko 85.000 ljudi: od 45.000 do 52.000 Srba, oko 13.000 Židova, oko 10.000 Roma, oko 10.000 Hrvata, a ostale su žrtve bili pripadnici drugih nacija i vjera.

2.2. Desrbizacija zločina

U Jasenovcu i NDH općenito ne samo da nije bilo masovnog zločina nego ni glavne žrtve nasilja nisu bili Srbi i Židovi: “Obično se kao glavne žrtve nabrajaju Srbi i Židovi i drugi, ali neke povijesne činjenice upućuju na zaključak da su to većinom bili Hrvati, no oni se tendenciozno i posve ispolitizirano jedva spominju” (Horvat u: Horvat i dr. 2015: 15). Vukić (u: Horvat i dr. 2015: 56) spekulira o broju srpskih zatočenika u logoru te tvrdi da ih je od prosinca 1941. do kraja ožujka 1942. bilo “razmjerno malo”: možda 450, a vjerojatnije 40 ili 50. Kako je istaknuto, Žerjavić je procijenio da je u Jasenovcu ubijeno od 45.000 do 52.000 Srba, a Goldstein (2016: 39) navodi da su od 85.145 popisanih žrtava u Jasenovcu, 47.627 ili oko 56 posto bili hrvatski i bosanskohercegovački Srbi. Valja imati na umu da su prema istraživanjima inozemnih autora masovna ubojstva Srba, kao i Židova i Roma, počinjena upravo 1941. i 1942., pa se piše o tome da je genocid u NDH počinjen prije holokasta u Njemačkoj i zemljama što ih je ona okupirala (Phayer 2000; Yeomans 2013).

Hrvatski revizionisti tvrde da između nacističke Njemačke i ustaške Hrvatske postoje bitne razlike. Nacistička Njemačka *a priori* je definirala jednu pasivnu i malobrojnu etničku i vjersku skupinu, Židove, kao svoje neprijatelje, dok je NDH *a posteriori* odredila jednu aktivnu pobunjeničku skupinu, Srbe, kao svoje političke protivnike. Njemačka država napala je i uništavala nedužne ljude, dok su nedužnu ustašku državu napali politički teroristi – hrvatski i srpski partizani i komunisti te srpski četnici. Pokušaji desrbizacije zločina zasnivaju se na dvjema glavnim postavkama: prvo, Srbi su u Jasenovac dospjeli isključivo kao politički pobunjenici, a nikako kao *a priori* definirani organski neprijatelji hrvatske države; drugo, u Jasenovcu je stradalo malo Srba pa nema ni govora ni o genocidu ni o masovnom zločinu nad njima.

Protusrpstvo je pak bilo ključna sastavnica ustaške ideologije prije dolaska ustaškog pokreta na vlast i poslije toga. Namjera da se poćini zloćin, kao ključan element pojma genocida,¹² može se išćitati iz politićkih i pravnih dokumenata ustaš-

novcu i NDH pripiše što veći broj žrtava kako bi se politićki kriminalizirao i “pacificirao” cijeli hrvatski narod. Osim jugoslavenskih, nisu rijetke ni znanstveno neargumentirane i politićki tendenciozne studije stranih autora napisane na tom tragu (Paris 1961; Rivelli 2002; Israeli 2013).

¹² Pojam namjere (*intent*) predmet je pravnih i politićloških rasprava stručnjaka za genocid. Dok pravници vrlo rijetko osporavaju središnje mjesto klauzule o namjeri u UN-ovoj Konvenciji o sprećavanju i kašnjanju zloćina genocida (1948), politićlozi više raspravljaju o znaćenju tog

kog pokreta i države, iz političkih istupa najviših ustaških dužnosnika, iz ideoloških rasprava ustaških intelektualaca, iz tiskanih i drugih medija (Jelić-Butić 1977; Kisić Kolanović 2009; Frucht-Levy 2009; Albrecht 2009; Tomasevich 2010; Hoare 2010; Labus 2011; Korb 2013). Bilo je mnogo “signala namjere” da se priprema takav zločin (Harff 2003: 59): od promicanja mržnje prema srpskoj zajednici od strane ustaške političke elite preko ignoriranja pojedinačnih slučajeva umorstava i zlostavljanja Srba u NDH od strane “divljih ustaša” do nerazmjerne represije vlasti kao odgovora na oponiranje i otpor politici režima te uključenosti države ili državno sponzoriranih aktera u “sporadične zločine”.

2.3. Dejudemizacija zločina

Hrvatskim je revizionistima osobito stalo do dejudeizacije genocida u NDH. Stradanje Židova pobija, naime, ključnu revizionističku tezu da NDH nije bila zamišljena i ustrojena kao fašistička zločinačka država, nego da je takvom postala zbog oružane pobune svojih političkih protivnika, hrvatskih i srpskih komunista te srpskih četnika. Kada bi to i bilo točno, otvara se “židovsko pitanje”. Židovi su bili malobrojna vjerska i etnička zajednica koja nije mogla ugroziti opstanak NDH, a ipak je bila izložena masovnom uništenju.

Kako ni revizionisti ne mogu zanijekati da su *neki* Židovi ipak stradali, tvrdi se da je to bila posljedica uvezenoga, a ne izvornog protusemitizma. Ustaški je pokret bio “naglašeno filosemitski” jer je u ustaškoj političkoj eliti bilo mnogo Židova i polužidova, pa je stoga provodio protužidovske zakone “s mnogo zadržke i blaže nego se to od njega zahtijevalo” (Vučić 2001: 45). Protusemitizam je u Hrvatskoj bio “povijesno sporadična pojava” i nikad ne bi postao važan “da nam nije naša i

pojma. Ni većina politologa ne dovodi u pitanje intencionalnost kao središnji element genocida, ali ustrajavaju na tome da bi pojam trebalo precizirati i dopuniti drugim elementima: utvrditi je li namjera očita i sustavna ili implicitna i tendenciozna (Bruneteau 2005: 17); je li posrijedi preegzistirajuća ili kontingentna namjera (Verdeja 2012: 310); je li dostatna opća (*general intent*) ili je potrebna i posebna i specifična namjera (*special and specific intent*) da se počini zločin (Lewy 2007: 662); odvojiti namjeru od motiva zločina (Gellately i Kiernan 2003: 15; Jones 2011: 37); odrediti prag smrtnosti, to jest broj ili postotak žrtava unutar društvene skupine kako bi se zločin mogao kategorizirati kao genocid (Mann 2005: 140; Lewy 2007: 670; Sainati 2012: 187-189); uključiti i namjeru da se unište ne samo rasne, etničke ili vjerske nego i političke skupine (Harff 2003: 58; Bruneteau 2005: 13; Sainati 2012: 178-183); definicijski precizirati razlike između genocida i politocida (Harff i Gurr 1988; Harff 2003; Midlarsky 2005), genocida, masovnog zločina i etničkog čišćenja (Semelin 2003; Mann 2005; Midlarsky 2005), genocida i gendercida (Jones 2006; Kiernan 2007), genocida i elitocida (Gratz 2011), genocida i genocidnog ponašanja (Midlarsky 2005); genocida i svih ostalih oblika zločina (Charny 1999; Jones 2011; Sainati 2012). Još preciznije definiranje genocida i njegovo razgraničenje od drugih oblika masovnog zločina trebali bi suzbiti “divlju, inflatornu uporabu termina” genocid koja se proširila u političkome, ali i akademskom životu (Weitz 2008: 415).

njihova tragična sudbina postavila tragičnu zamku prema kojoj je rješenje hrvatskoga nacionalnog pitanja, dobivanje hrvatske samostalne države, bilo moguće jedino putem provedbe antisemitskih zakona” (Vučić 2001: 45). U toj “tragičnoj zamci” Židovi su se ipak dobro snašli jer su postali upravitelji logora Jasenovac, odgovorni za sudbinu nežidova u logoru, pa je židovska vlast u logoru, jednako kao i ustaška vlast u državi, počinila nedjela pod izvanjskim, poglavito njemačkim, pritiskom. Stoga, zaključuje Vučić (2001: 42), “Hrvati imaju manje razloga za kompleks krivnje nego bilo koji drugi narod Europe”.

Nepobitna je pak historijska činjenica da su masovne žrtve ustaške države bili Židovi. Žerjavić (1992a) je utvrdio da je u NDH stradalo oko 19.800 Židova: 9.900 u Hrvatskoj, 8.900 u Bosni i Hercegovini i 1.000 u Srijemu. Pobijeno je od 75 do 80 posto Židova koji su 1941. živjeli u NDH. Dulić (2006: 255) zaključuje da je u NDH na djelu bila “vrlo visoka razina uništenja Židova koja je rezultirala iz ustaškog pokušaja da Židove uništi *in toto*”. Postotak stradalih Židova u NDH ubraja se među najviše “pragove smrtnosti” u svim genocidima što su počinjeni u povijesti i viši je od stope smrtnosti Židova na područjima Europe kojima su upravljali nacisti, u “nacističkoj orbiti”, koja je iznosila oko 67 posto (Midlarsky 2005: 75). Uzmu li se u obzir broj stanovnika, duljina trajanja režima i broj njegovih žrtava, NDH se ubraja među petnaest najsmrtonosnijih režima i svrstava u skupinu “velikih slučajeva” democida prema broju ubijenih Srba, Židova i Roma (Rummel 1994: 4-5; Charny 1999: 27, I). Protusemitizam je lako utvrditi uvidom u pravne akte, ideološke i političke dokumente, političke istupe najviših ustaških dužnosnika, izdavačku djelatnost, medije ustaškog pokreta i države (Jelinek 1980; Shelah 1989; Kolanović 1996; Goldstein 1996, 2001; Biondich 2005; Payne 2006; Dulić 2006; McCormick 2008; Zuckerman 2011; King 2012; Greble 2011; Korb 2013; Yeomans 2013). Osim uvoza iz Njemačke, protusemitizam je ušao u praktičnu politiku preko dviju bitnih sastavnica ustaške ideologije: protukomunizma, u sklopu kojega je bio stiliziran lik “općeg Židova” kao komunističkog urotnika koji iz Moskve hoće zavladata cijelim svijetom, i protukapitalizma, u sklopu kojega je “opći Židov” bio otjelovljenje izrabljivanja hrvatskih radnika i seljaka.

Treba istaknuti kako se u gotovo svim istraživanjima zanemaruje činjenica da su se u NDH, kao u nijednoj drugoj europskoj državi tog doba, profilirale dvije vrste vjerskog protusemitizma: katolički i islamski.

Katolički protusemitizam u Hrvatskoj može se shvatiti kao dio općega katoličkog protusemitizma (Phayer 2000; Hoppenbrouwers 2004; Michael 2008; Pollard 2007), koji je imao i neka posebna obilježja (Shelah 1989; Biondich 2006, 2007; Ognjanova 2009; Kolstø 2011). Općenito označuje “nerasne teološke refleksije o Židovima i židovstvu ili skup diskriminatornih mjera na vjerskima, socijalnim, ekonomskim i političkim područjima” (Hoppenbrouwers 2004: 49). U teološkom

smislu, mnogo je stariji od fašizma i nacizma jer se oblikovao stoljećima prije kao protujudaizam, pa je “gotovo nemoguće naći primjere protusemitizma koji je isključivo rasni, ekonomski ili politički, lišen vjerske konfiguracije” (Michael 2008: 1). U međuratnom razdoblju tradicionalni vjerski protusemitizam dobio je nov sadržaj i novo značenje unosenjem sekularnih – rasnih, ideoloških, političkih, ekonomskih i moralnih – sastavnica. Kao noviji i kompleksniji pojam, katolički protusemitizam “bio je prisutan na svakoj razini Katoličke crkve u Europi – u njezinim područjima, među običnim vjernicima, teolozima, svećenicima, biskupima i papama – ali su se po njegovu intenzitetu razlikovale Srednja i Zapadna Europa” (Hoppenbrouwers 2004: 39), kao i pojedine zemlje u Zapadnoj, Srednjoj i Istočnoj Europi (Michael 2008).

Neovisno o razlikama u pojedinim zemljama, zajedničko im je bilo “vjerovanje da fašistički pokreti i ideje nude najbolje političko sredstvo za zaštitu i promicanje vjerskih interesa i ciljeva te da su u tom smislu te ideje sukladne kršćanskim idealima i praksama” (Pollard 2007: 443). Kršćanstvo i fašizam dijelili su dvije glavne zajedničke ideje, protukomunizam i protukapitalizam, a obje su se smatrale plodovima privredne i političke modernizacije koja je sa sobom donijela individualizam, materijalizam i sekularizam. Religija stoga vidi neprijatelja kako u “bezbožnom komunizmu” tako i u “bezdušnom kapitalizmu”. Međuratni katolički protusemitizam bio je protukomunistički, protukapitalistički, protuliberalan i protusekularan, odnosno klerikalna i korporativistički. Sva su ta obilježja jasno izražena u ideološkim raspravama o “ustaškom putu u socijalizam”, odnosno o “hrvatskom socijalizmu” (Mihaljević 2016) kao inačici njemačkog nacionalsocijalizma.

U NDH je postojao još jedan izvor protusemitizma kakav nisu poznavale ni predratne ni ratne fašističke i profašističke države u Europi – islamski protusemitizam. Ta je tema marginalizirana u hrvatskoj historiografiji, ali se o njoj od devedesetih godina piše više u sklopu rasprava o izvorima, prirodi i opsegu “globalnog islama”. Islamski protusemitizam razvio se unutar muslimanske zajednice, odnosno njezine političke i vjerske elite u NDH, pod utjecajem više čimbenika: znatne mobilizacije europskih muslimana u Drugome svjetskom ratu na strani nacističke Njemačke, čemu je, makar u slučaju bosanskohercegovačkih muslimana, pridonijelo svrstavanje Turske na stranu Osovine, jer su i nakon raspada Osmanskog Carstva ostali vezani za Tursku kao njegovu sljednicu (Redžić 1987; Balić 1997; Lepre 1997; Cordier 2010),¹³ svrstavanja nezanimariva dijela muslimanske vjerske

¹³ Među brojnim podacima o različitim vrstama angažiranja europskih muslimana na strani Njemačke u Drugome svjetskom ratu Cordier (2010: 27) navodi da su u ukupnom broju muslimanskih vojnika u Wehrmachtu od 35.000 do 40.000 činili “slavenski muslimani” iz Bosne i Sandžaka te da su s 23.000 do 26.000 ljudi bili najbrojnija muslimanska skupina i u jedinicama Waffen-SS-a, nadmašivši brojnošću balkanske i sovjetske muslimane.

i političke elite te stanovništva uz ustaški pokret (Jelinek 1990; Kisić Kolanović 2009; Greble 2011); posebnog utjecaja što ga je na bosanskohercegovačke muslimane, osobito njihovu vjersku i političku elitu, imao veliki jeruzalemski muftija Muhamed Hadži Amin El Huseini, vodeći protusemit u arapskome i islamskom svijetu u prvoj polovici 20. stoljeća (Pearlman 1947; Lebl 2003; Gensicke 2007; Havel 2015).

Posebno se čini zanemarenim djelovanje Huseinija, koji je tijekom rata dva puta posjetio NDH, a upravo je on najizravnije formulirao islamski protusemitizam. Ugledni njemački stručnjak Alexander Schölch (1982: 670) ističe da se Huseini tijekom rata, koji je proveo kao povlašteni Hitlerov saveznik u Berlinu, nije samo politički nego i ideološki približio nacionalsocijalizmu. Ogladnim izrazom toga ideološkog približavanja smatra upravo Huseinijevo predavanje imamima bosanske 13. SS-divizije Handžar, osnovane na prijedlog Heinricha Himmlera, u kojemu je nabrojio glavne ideološke sastavnice koje povezuju nacionalsocijalizam i islam: načelo vođe, poslušnost i disciplinu, spremnost za borbu, davanje prednosti zajedničkoj nad pojedinačnom i grupnom koristi, podređenost pojedinca zajednici, veliko značenje obitelji i rada – sve su to, kako je Huseini rekao, bila islamska načela i vrline. Ipak, nacionalsocijalizam i islam susretali su se ponajprije u suzbijanju židovstva, odnosno u tome što su i jednome i drugome glavni neprijatelji bili “boljševizam i judaizam” (Lepre 1997: 3). U opskurnima Huseinijevim protusemitskim pamfletima što su tiskani na hrvatskom jeziku u Zagrebu Židovi su nazvani “ognjištem zaraze”, “skakavcima” i “mikrobima – dehumaniziranim bićima s dna bestijarija”. Za muslimane, kazao je Huseini (1943: 5), “nedostojno je izgovarati riječ islam u jednom dahu sa židovstvom, kad islam stoji tako visoko nad svojim podmuklim protivnikom”. Toga “podmuklog protivnika” treba potpuno uništiti, a u toj borbi posebno važnu ulogu imaju bosanskohercegovački muslimani, koje je Huseini nazvao “kremom islama” (Lepre 1997: 37).¹⁴

¹⁴ U *Handžaru*, glasilu SS-divizije Handžar koje se tiskalo na njemačkome i hrvatskom jeziku u Sarajevu, promovali su se distanciranje od NDH, zauzimanje za autonomiju Bosne i Hercegovine i njezino političko vezivanje za Njemačku te protusemitizam huseinijevske vrste. Tako se moglo pročitati da su Židovi “nasljedni neprijatelji muslimana” te da iz Bosne “Židova i židovstva mora nestati”. Iz protusemitske perspektive tumačila su se i povijesna zbivanja, pa se tvrdilo da su Gavrila Principa unajmili “slobodni zidari, Židovi i drugi zavjerenici” kako bi ubio austrougarskog prijestolonasljednika Franza Ferdinanda 1914. (Goldstein 2006: 272-273). O protužidovskim ispadima i akcijama sarajevskih muslimana prije rata i tijekom rata, u koje su bile uključene najvažnije muslimanske političke i kulturne organizacije kao što su Jugoslavenska muslimanska organizacija, Gajret, Hurijet, Merhamet, lokalni tisak i dr. (Greble 2011: 35-40, 106-114 i d.). Tijekom rata Židovi su bili izloženi prisilnim prevjeravanjima pa se procjenjuje da je oko 1.400 sarajevskih Židova prešlo na katoličanstvo i oko 500 na islam (Greble 2011: 93). Na početku rata 1941. oko 10 posto stanovnika Sarajeva bili su Židovi, od toga 85 posto Sefardi, da bi na kraju rata židovska zajednica u gradu bila “potpuno uništena” (Greble 2011: 37, 114). Dakako,

2.4. Ignoriranje zločina nad Romima

U suvremenoj revizionističkoj literaturi upadljivo je ignoriranje “romskog pitanja”, odnosno sudbine Roma u NDH. Takav odnos ima dva glavna uzroka. Ponajprije, kako reinterpretacija uvijek, na neki način, slijedi interpretaciju, slaba zastupljenost Roma posljedica je činjenice da ustaška ideologija i politika – koje su primarno bile zaokupljene moralnom, političkom i pravnom kriminalizacijom Srba i Židova kao “predtekstom” za njihovo fizičko uništavanje – Romima ili, kako su tada nazivani, Ciganima nisu poklanjale posebnu pozornost. Smatralo se samo po sebi razumljivim kako su oni niža ljudska rasa, asocijalna bića i “ljudsko smeće” koje nije dostojno humana postupanja i života pa ga je stoga jednostavno trebalo “odstraniti” iz NDH. Premda su se Romi raso, etnički i vjerski razlikovali od Hrvata više nego Srbi i Židovi, na njih se ponajprije gledalo kao na socijalni i kulturni problem koji narušava zamišljenu kulturnu sliku nove hrvatske države (Yeomans 2013).

Drugo, revizionisti ne mogu interpretacijski izaći na kraj s “romskim pitanjem”. Dok su Srbe i Židove od ideološki definiranih organskih neprijatelja hrvatske države pretvorili u deetnicizirane političke pobunjenike, “partizanske i četničke bandite”, Romi nisu značajno sudjelovali u oružanom pokretu otpora NDH. Kako se njihova stradanja ne mogu objasniti uobičajenim revizionističkim narativom, ona se naprosto ignoriraju. Njihova se sudbina u revizionističkoj literaturi nerijetko opisuje na blasfemičan način. “... Bivši logoraši govore o manjoj živopisnoj skupini od nekoliko stotina Roma koji su se u tom logoru (Jasenovcu, nap. M. K.) našli u rano ljetu 1942. godine. Među njima su bili i cirkuski artisti koji su s dresiranim medvjedima i majmunima izvodili predstave za zatočenike i stražare. Rome se ubrzo preseljava u selo Ušticu. Bivši logoraši ni prije ni poslije od tog razdoblja ne govore o većim skupinama Roma u logoru” (Vukić u: Horvat i dr. 2015: 132-133).

Točan broj stradalih Roma u Drugome svjetskom ratu općenito je teško utvrditi zbog načina života znatna broja pripadnika te skupine, kao i zbog nepostojanja potpuno pouzdanih podataka o broju Roma u pojedinim zemljama, pa tako i u NDH. Stoga su posebna istraživanja romskih stradanja uvelike kasnila za istraživanjima žrtava drugih društvenih skupina (Lengel-Krizman 2003; Vojak, Papo i Tahiri 2015; Dizdar 2002). No opseg tih stradanja zaintrigirao je i inozemne istraživače. Midlarsky (2005: 225) navodi da je ubijeno oko 27.000 Roma iz NDH, “većinom u ustaškim logorima smrti ili u njemačkima plinskim komorama”. Korb (2013a) procjenjuje da je stradalo između 16.000 i 40.000 Roma te dodaje da je NDH, uz Rumunjsku, bila jedina država koja je pribjeglom masovnom ubijanju Roma.

stradanje sarajevskih i bosanskohercegovačkih Židova nipošto se ne smije pripisati samo muslimanima – ono je poglavito bilo djelo ustaških i njemačkih vlasti – ali se oni ne mogu ni potpuno izuzeti iz sudjelovanja u zločinima.

2.5. Revizija prirode i povijesti logora u Jasenovcu

Revizionistički narativ o Jasenovcu ima dvije bitne dimenzije. Prvu čini tvrdnja da u Jasenovcu 1941-1945. nije postojao nikakav koncentracijski logor, a kamoli logor smrti, nego da je posrijedi bio “radni i sabirni logor”, kako su ga ustaške vlasti točno nazvale i kako ga treba ubuduće nazivati. Štoviše, sve se više izbjegava uporaba izraza “logor” te se govori o “sabirnom centru” i “sabiralištu”, kako bi se Jasenovac izvukao iz logorske terminologije i povijesti.¹⁵ Drugu dimenziju čini tvrdnja da Jasenovac nije bio ekskluzivan ustaški logor nego “trostruki logor” koji je opstao i nakon sloma NDH. Pionirski prinos gradnji narativa o trostrukom logoru Jasenovac dala je Štefan (1996). No Pilić i Matković (2014: 338) konstatiraju kako njezini radovi nisu uvjerljivi znanstvenim krugovima zato što “nije koristila znanstveni aparat pa je istraživačima vrijednost njezinih podataka teško provjeriti”. No zato su oni pronašli “dovoljan broj dokumenata koji potvrđuju postojanje tog logora...” (2014: 363). Narativ o “Titovu Jasenovcu” do kraja je razvio i politički “stilizirao” Ivezic (2014).

Tvrđi se da jasenovački kompleksi nisu prestali postojati s propašću NDH, nego su nastavili raditi i poslije nje kao “sustav zarobljeničkih logora” u kojima su od 1945. do 1948. bili zatočeni, mučeni i ubijani protivnici jugoslavenskoga komunističkog režima (Pilić i Matković 2014: 329). Horvat (u: Horvat i dr. 2015: 11) tvrdi da su u Jasenovcu i Staroj Gradiški postojala tri logora: “ustaško-nacistički 1941-1945.”, “partizansko-komunistički 1945-1958.” i “boljševičko-protuinformativiroovski 1948-1951”. Najveći zločini dogodili su se u “partizanskom logoru” koji je imao “znatno veći broj žrtava od ustaškog” (Horvat u: Horvat i dr. 2015: 27). Dok je Jasenovac od 1941. do 1945. bio samo sabirni i radni, 1945. pretvoren je u “koncentracijski i likvidacijski logor”.

Osvrćući se na te teze, Bašić i Kevo (1997: 301) konstatiraju kako su, shvativši da se bliži kraj rata i slom njihova režima, ustaše “u ožujku i travnju 1945. počele sustavno uništavati kompleks Jasenovca. Nakon ustanka logoraša 22. travnja 1945. spaljena je dokumentacija logora, a potom i sam logorski kompleks...”. Autori se čude što proustaška politička emigracija nije poslije 1945. iskoristila postojanje navodnoga “Titova Jasenovca” u propagandi protiv jugoslavenskog režima. Dapače, “niti jednom se, u punih četrdeset godina nakon rata, u hrvatskoj emigrantskoj literaturi nije pojavilo bilo kakvo svjedočenje u korist postojanja logora Jasenovac

¹⁵ “Što biste odgovorili kratko na pitanje što je to Jasenovac danas Hrvatskoj?”, upitao je novinar Ivica Marijačić svoju sugovornicu Blanku Matković u velikome “ekskluzivnom intervjuu”, a Matković je odgovorila: “Odgovorila bih jednom riječju: ‘zapišavanje’... Jasenovac je... teret koji mi sami teglimo na leđima umjesto da ga odbacimo, sjednemo, odmorimo se i pospreмимо ondje gdje pripada” (*Hrvatski list*, 12. siječnja 2017, str. 38).

nakon Drugoga svjetskog rata” (1997: 307). Goldstein (2016: 76) tvrdi da “takvog poslijeratnog logora nije bilo” i da “kontinuitet tog logora naprosto nije moguć” zato što je Logor III., gdje je navodno nastao “Titov Jasenovac”, bio potpuno uništen. “Nijedna obitelj”, tvrdi Goldstein (2016: 10), “nikad se nije javila s informacijom da je netko nestao u tom navodnom jasenovačkom konclogoru i to je zapravo dovoljan dokaz da takvog poslijeratnog logora smrti u Jasenovcu nije ni bilo.”

Logički gledajući, i da je postojao poslijeratni koncentracijski logor u Jasenovcu, to nije kritičan dokaz koji opovrgava postojanje ustaškog logora smrti. No priča o poslijeratnom logoru, koji je čak bio dugotrajniji i letalniji od ratnoga, u funkciji je delegitimiranja jugoslavenskoga komunističkog režima kao ubilačke diktature koja je bila mnogo gora od ustaškog režima te, posljedično, rehabilitacije ustaškog režima kao mnogo “manjeg zla” od komunističkoga jugoslavenskog režima.

3. Zaključak

Formalno je glavni cilj zastupnika revizionističke struje u hrvatskoj historiografiji dekonstrukcija “jasenovačkog mita” koji je izgradila komunistička historiografija u Jugoslaviji. No što čini jasenovački mit i što se podrazumijeva pod političkim mitom općenito? Nakon čitanja revizionističke literature može se kazati da njezini autori pod političkim mitom podrazumijevaju običnu izmišljotinu i prijesnu laž, a ne kompleksan ideološki konstrukt koji svrhovito funkcionira unutar određenih društvenih skupina ili zajednica (Tudor 1972; Flood 2002). Što se tiče jasenovačkog mita, isprva se moglo pomisliti da se on odnosi na silno preuveličan broj žrtava ustaškog režima u tom logoru, što su ga s jasnima političkim intencijama desetljećima proizvodili historioografi i pseudohistorioografi komunističke Jugoslavije, koji su se pritom pozivali na ideološki i politički motivirane dokumente različitih državnih tijela koja su se bavila utvrđivanjem “zločina okupatora i njihovih pomagača” u Drugome svjetskom ratu. Premda su njihove radove osporili znanstvenici još za vrijeme Jugoslavije (Kočović 1985; Žerjavić 1989; Boban 1990, 1992; Knežević 1992), revizionisti se ne zadovoljavaju ni njihovim računicama smatrajući da i one preuveličavaju broj žrtava.

Osim što se jugoslavenska historiografija optužuje da je politički intencionalna i tendenciozna, spočitava joj se i metodološka i teorijska neutemeljenost. Jurčević (1998: 67, 111, 112) je napisao niz konfuzno sročениh optužbi o “znanstveno-metodologijskima i općelogičkim neutemeljenostima”, o “historijsko-znanstvenoj, matematičkoj i logičkoj nevjerodostojnosti” Bulatovićevih radova, kao i o “općeznanstvenoj” i “demografskoj” neutemeljenosti Kočovićevih i Žerjavićevih “motivacija i interpretativnih koncepcija” te o pokušajima da se zbog političkih razloga djela te dvojice autora u javnosti prikažu kao “vjerodostojni znanstveno-demografski radovi”. Premda tvrdi da bi se o “neznanstvenome i nelogičnom načinu rada” tih auto-

ra mogla napisati “podeblja knjiga”, Jurčević ne artikulira metodološka i teorijska polazišta s kojih osporava te radove i s kojih bi mogla nastati “podeblja knjiga”. Spočitava im i da ne objašnjavaju i ne promišljaju pojam genocida (1998: 167), ali sam nije ponudio nikakvu definiciju ili koncepciju genocida, premda su mu u doba pisanja knjige na raspolaganju bile važne pionirske studije Horowitza (1976), Kuperera (1981), Charnyja (1982), Fein (1979, 1993), Chalka i Jonassohna (1990).¹⁶ Na raspolaganju mu je bila i UN-ova Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (1948), kao i Lemkinovi spisi (1933, 1944) koji su bili podloga za njezinu izradu. U Jurčevićevu popisu literature nema nijednoga jedinog djela o genocidu na nekom stranom jeziku.¹⁷ Bibliografija Vučićeve knjige o hrvatsko-židovskim odnosima (2001) sadržava 91 filozofsko, povijesno, politološko, književno i druga djela domaćih i stranih autora na hrvatskom jeziku, ali nema nijedne bibliografske jedinice na stranim jezicima, osim, dakako, srpskoga. U skupnom popisu literature zbornika *Jasenovački logori* navedene su 182 bibliografske jedinice, među njima samo tri na stranim jezicima, pri čemu je jednu napisao hrvatski autor, a drugu autor hrvatskog podrijetla. Velika je boljka revizionističke, ali i šire “domoljubne” struje u hrvatskoj historiografiji beznadna parohijalnost, pa interpretacije njezinih autora ni metodološki ni teorijski ne korespondiraju s relevantnim istraživanjima u svijetu. Odakle su onda ti autori mogli nešto doznati o teorijama genocida i o metodološkim pristupima njegovu istraživanju?

No “jasenovački mit” ne čini samo preuveličan broj žrtava, kako se moglo činiti na prvi pogled. Radikalno smanjivanje broja žrtava nije samo sredstvo dekonstrukcije jasenovačkog mita, nego i “mita o genocidu” u NDH. Jurčević (1998: 166) piše o “navodnom genocidu” koji se ne može utvrditi zbog teorijskih i metodoloških nedostataka u njegovu proučavanju. Tako se dekonstrukcija “mita o Jasenovcu” prometnula u dekonstrukciju “mita o genocidu” u NDH (Jurčević 1998: 168), a time i “mita o NDH” kao zločinačkoj političkoj tvorevini, što je glavna i konačna intencija hrvatskih revizionista. U Charnyjevu (2003) “heurističnom okviru” za klasifikaciju poricatelja genocida općenito, hrvatski se negatori mogu svrstati u najmanje dvije kategorije: (a) među “zlonamjerne bigote”, koji zbog nekritičke i fanatične odanosti vlastitoj naciji, koju izjednačuju s istinskim domoljubljem, poriču zločine koje nisu sami počinili, ali imaju ideološke motive da ih niječu, kao što je fašistička ili neofašistička odnosno, u hrvatskoj inačici, ustaška, neoustaška ili filoustaška

¹⁶ Ulomci iz studija Kuperera “Teorije genocida” i “Prevenција genocida” te Feinove “Sociologija genocida: uvod” prevedeni su u zborniku *Trećeg programa Hrvatskog radija* (1992, 38: 41-49, 58-65 i 39-40).

¹⁷ V. i opsežnu kritiku Jurčevićeve knjige koju je ugledni njemački stručnjak za jugoistočnu Europu Holm Sundhaussen (2009) napisao u povodu njezina njemačkog izdanja.

orijentacija; (b) među “nevine poricatelje” koji obuhvaćaju širok raspon profila: od pukih nezalica preko zagovornika neograničene slobode govora¹⁸ do političkih manipulatora i lažljivaca.

Da revizionistička struja u hrvatskoj historiografiji nije toliko parohijalna i da poznaje znanstvenu produkciju u svijetu, morala bi se odrediti prema činjenici da se u najvažnijima znanstvenim djelima o genocidu općenito zločini nad Srbima, Židovima i Romima u NDH jednoznačno svrstavaju u genocid (Fein 1979: 102-105; Kuper 1981: 89; Hilberg 1982: 326 i d.; Rummel 1994: 3, 5; Charny 1999: 30 i d.; Phayer 2000: 31-40; Mann 2005: 294-298; Midlarsky 2005: 223-226; McCormick 2008: 80-84; Albrecht 2009; Sundhaussen 2009: 484; Frucht-Levy 2009; Jones 2011: xxiii; King 2012: 324; Levene 2013: 417; Yeomans 2013: vii i d.; Korb 2013; 2014: 120). U *Encyclopedia of Genocide* NDH je smještena u kategoriju petnaest najsmrtonosnijih režima u 20. stoljeću (Charny 1999: 27, I), u *The Historiography of the Holocaust Period* konstatira se da je, “unatoč komparativno malobrojnome židovskom stanovništvu, Hrvatska jedinstvena u povijesti holokausta” (Jelinek 1988: 363), a u *The Historiography of the Holocaust* (Stone 2004: 120 i d.) NDH se opisuje, zajedno s Litvom i Ukrajinom, kao posebno aktivna izvršiteljica holokausta u Istočnoj Europi. McCormick (2008: 80), primjerice, piše o NDH kao o državi “vladavine terora” kakva je bila rijetko viđena u povijesti, Phayer (2000: 31-40) naziva pokolj Židova u NDH 1941. “genocidom prije holokausta”, a Yeomans (2013: vii) ističe da je mjesecima prije konferencije u Wanseeu 20. siječnja 1942., gdje je donesena odluka o organiziranju holokausta (Hilberg 1982), NDH izvršila “vlastiti samovoljni holokaust”.

Da revizionistička struja poznaje suvremena istraživanja genocida, znala bi da se ona ne usredotočuju samo na koncentracijske logore. King (2012: 326) upozorava na “decentriranje koncentracijskih logora kao kvintesencijskog iskustva” u istraživanju genocida. Zbog užasnog života i smrti milijuna ljudi u koncentracijskim logorima u Drugome svjetskom ratu, oni su dugo imali središnje mjesto u istraživanjima genocida, napose holokausta. No u novijima komparativnim istraživanjima logori gube središnje mjesto zbog dvaju glavnih razloga. Prvo, velik broj ljudi nije izgubio živote u “logorskom arhipelagu”, nego u masovnim egzekucijama izvan njega. Drugo, postojala je analitička pristranost prema logorima zbog svjedočenja preživjelih logoraša. Stoga se manje zna o “poljima smrti” u Sovjetskom Savezu, specijalnim nacističkim akcijama u Ukrajini, Litvi, Poljskoj i drugdje, u kojima su

¹⁸ U tom je smislu egzemplaran Haydenov tekst (2008). Hayden misli da se u NDH zbio genocid nad Srbima (2008: 405), ali se protivi zabrani govora onima koji to poriču, kao što za sebe traži pravo da slobodno poriče genocid u Srebrenici i pogotovo u cijeloj Bosni i Hercegovini 1992-1995. V. Weitzov odgovor Haydenu i Haydenov odgovor Weitzu (Weitz 2008).

izginuli milijuni ljudi (King 2012: 326-327).¹⁹ Ni Srbi, Židovi i Romi u NDH nisu ubijani samo u Jasenovcu i drugima koncentracijskim logorima, među ostalim i zato što su bili tehnološki mnogo zaostali od njemačkih logora, nego u selima i gradovima, na poljima i gradskim ulicama, u kućama i crkvama i drugdje. Genocidi se, dakle, ne mogu svesti na zločine u koncentracijskim logorima, nego se moraju proširiti na primjenu različitih oblika nasilja izvan njih – masovne egzekucije, etnička čišćenja, deportacije, prisilne transfere stanovništva, progone, demonstracijsko nasilje i dr. – koji su proizveli milijune mrtvih. U to valja uključiti i prisilne vjerske konverzije i prisilne etničke asimilacije, kakve su se zbivale u NDH (Korb 2000, 2013, 2014; Biondich 2005). Posljedično, kako se genocid ne može svesti na nasilje u koncentracijskim logorima kolikogod ono masovno i strašno bilo, tako se dekonstrukcijom “jasenovačkog mita” ne može dekonstruirati “mit o genocidu” u NDH.

Projekt dekonstrukcije “jasenovačkog mita” intencijski je morao završiti u novoj vrsti mita, u onome što se naziva “mitom o samorehabilitaciji” (*self-whitewashing myth*) kojemu je temeljni cilj poricanje zločina koji su u prošlosti počinjeni nad drugima. Što je počinjeni zločin veći, opasniji je mit koji ga želi izbrisati. Primjerom mita koji poriče veliki zločin američki znanstvenik Stephen van Evera (1994: 29-30) smatra upravo mit koji nastoji izbrisati i “oprati” zločine ustaša nad Srbima u Drugome svjetskom ratu, pri čemu se ti mitotvorci “igraju s posebno moćnim dinamitom” (1994: 30). Takve mitove najčešće proizvode političke elite kako bi ispunile određene političke funkcije: neke od tih funkcija trebale bi služiti cijeloj naciji, a neke samo mitotvornim elitama. Mitovi koji poriču zločine iz prošlosti žele graditi i pronositi narativ o slavnoj i čistoj povijesti nacije i države koje su “čiste kao suza”, ali i sustavno poticati strah od ugrožavanja njihova opstanka izvana, napose od onih kojima je naneseo zlo u prošlosti. Van Evera (1994: 31-33) tvrdi da prijemčivost mitova u masama ovisi o više čimbenika: (a) o legitimnosti političkog režima: što je režim nelegitimniji, to su jače potrebe i poticaji da se grade mitovi; (b) o unutarnjima ekonomskim krizama: ako su društva ekonomski slaba ili čak kolabiraju, smisao je mita da pronade krivce u pripadnicima drugih etničkih ili vjerskih skupina, žrtvene jarce, na koje će uprijeti prstom; (c) o snazi i kompetentnosti neovisnih institucija: društva u kojima nema slobode govora, snažnoga slobodnog tiska i slobodnih sveučilišta mnogo su pogodnija za gradnju mitova jer nemaju *truth squads* koje bi se suprotstavile tvorcima nacionalističkih mitova.

¹⁹ “Kad pomislimo na nacistički holokaust Židova, pomislimo na Auschwitz i mehanizirano, nimalo osobno umiranje. To je bio vrlo zgodan i prikladan način na koji su se Nijemci mogli prisjećati holokausta, jer su mogli tvrditi da su tek rijetki među njima točno znali što se događa iza tih vrata. Ali holokaust zapravo nije započeo u tim logorima smrti, nego nad masovnim grobnicama Istočne Europe” (Snyder 2017: 49).

Napori da se umanje i negiraju zločini u NDH proizveli su suprotne učinke. Skrenuli su pozornost svjetske znanstvene zajednice na genocid u NDH koji je dotad izazivao “razmjerno ograničenu pozornost zapadne historiografije” (Biondich 2005: 71), koji se ubrajao u “manje poznate genocide” u povijesti (McCormick 2008: 94; v. i Kolstø 2011: 37) i o kojemu je na engleskom jeziku pisano “razmjerno malo” (Yeomans 2013: vii). Skrenuli su njezinu pozornost na revizionizam u hrvatskoj historiografiji, ali i u suvremenoj hrvatskoj politici (McCormack 2008: 82 i d.; Yeomans 2013). Gledajući iz uske nacionalne perspektive, jedina je “utjeha” to što ni mnogo razvijenije znanstvene i politički demokratskije državne zajednice nisu mimoišle slične vrste revizionizma (Lipstadt 1993; Charny 1999; Eaglestone 2001).²⁰ A o tome kako one izlaze na kraj s time mnogo se može doznati iz knjige *Genocide Denials and the Law* (2011) Hennebela i Hofmanna.

LITERATURA

- Albrecht, Richard. 2009. *Murder(ing) People: Genocidal Policy within 20th Century – Description, Analysis and Prevention. Armenocide, Serbocide, Holocaust as Basic Genocidal Events during the World Wars*. Bad Munstereifel: Wiesenhaus.
- Aly, Götz. 2012. *Hitlerova socijalna država*. Zagreb: Fraktura.
- Arendt, Hannah. 2015. *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput.
- Balić, Smail. 1997. The Cultural Achievements of Bosnian Muslims. *Islamic Studies*. (36) 2-3: 137-175.
- Bartov, Omer. 2003. Seeking the Roots of Modern Genocide. On the Macro- and Micro-history of Mass Murder. U: Gellately, Robert, Kiernan, Ben (ur.): *The Specter of Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 75-96.
- Bašić, Petar, Kevo, Mario. 1997. O problemu postojanja jasenovačkog logora nakon 1945. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. (30): 300-307.
- Bauman, Zygmunt. 2017. *Modernost i holokaust*. Zagreb: TIM press.
- Biondich, Mark. 2005. Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustasha Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1945. *Slavic and East European Review*. (83) 1: 71-116.

²⁰ Jedno od “paradnih” djela revizionističke literature o holokaustu dostupno je javnosti i na hrvatskom jeziku. Napisao ga je Roger Garaudy (1913-2012), francuski marksistički filozof i komunist koji je osamdesetih godina postao musliman i protusemit, a koji u utemeljiteljske mitove izraelske države ubraja i “mit o holokaustu” (Garaudy 1998). Croatiaprojekt, izdavač Garaudyjeve knjige, objavio je, među ostalim, hrvatska izdanja zloglasnoga protusemitskog pamfleta *Protokoli sionskih mudraca* (1996) i Hitlerovu *Moju borbu* (1999).

- Biondich, Mark. 2006. Controversies Surrounding the Catholic Church in Wartime Croatia, 1941-45. *Totalitarian Movements and Political Religions*. (7) 4: 429-457.
- Biondich, Mark. 2007. Radical Catholicism and Fascism in Croatia, 1918-1945. *Totalitarian Movements and Political Religions*. (8) 2: 383-399.
- Boban, Ljubo. 1990. Jasenovac and the Manipulation of History. *East European Politics and Societies*. (4) 3: 580-592.
- Boban, Ljubo. 1991. Still More Balance on Jasenovac and the Manipulation of History. *East European Politics and Societies*. (6) 4: 213-217.
- Bruneteau, Bernard. 2005. *Stoljeće genocida*. Zagreb: Politička kultura.
- Bulajić, Milan. 1987-1989. *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986*. I-IV. Beograd: Rad.
- Bulajić, Milan. 1999. *Jasenovac: ustaški logor smrti – srpski mit?* Beograd: Muzej žrtava genocida.
- Bulatović, Radomir. 1990. *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Chalk, Frank, Jonassohn, Kurt. 1990. *The History and Sociology of Genocide*. New Haven: Yale University Press.
- Charny, Israel. 1982. *How Can We Commit the Unthinkable? Genocide, the Human Cancer*. Boulder: Westview.
- Charny, Israel W. (ur.). 1999. *Encyclopedia of Genocide*. Santa Barbara: ABC-Clío.
- Charny, Israel W. 2003. A classification of denials of the Holocaust and other genocides. *Journal of Genocide Research*. (5) 1: 11-34.
- Cordell, Karl, Wolff, Stefan (ur.). 2011. *Routledge Handbook of Ethnic Conflict*. London i New York: Routledge.
- Cordier, Bruno De. 2010. The Feayeen of the Reich: Muslims, Islam and Collaborationism During World War II. *China and Eurasia Forum Quarterly*. (8) 1: 23-46.
- Dedijer, Vladimir. 1987. *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*. Beograd: Rad.
- Dedijer, Vladimir, Miletić, Antun (ur.). 1989. *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1945*. Beograd: Prosveta.
- Dizdar, Zdravko. 2002. Ljudski gubici logora "Danica" kraj Koprivnice 1941.-1942. *Časopis za suvremenu povijest*. (34) 2: 47-75.
- Dizdar, Zdravko. 2017. *Logor Danica u Koprivnici 1941.-1942*. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, sv. 1-2.
- Dulić, Tomislav. 2006. Mass Killing in the Independent State of Croatia, 1941-1945: a case for comparative research. *Journal of Genocide Studies*. (8) 3: 255-281.
- Eaglestone, Robert. 2001. *Postmodernizam i poricanje holokausta*. Zagreb: Jesenski i Turk.

- Fein, Helen. 1979. *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*. New York: Free Press.
- Fein, Helen. 1993. *Genocide: A Sociological Perspective*. London: Sage.
- Finkel, Evgeny, Straus, Scott. 2012. Macro, Meso, and Micro Research on Genocide: Gains, Shortcomings, and Future Areas of Inquiry. *Genocide Studies and Prevention*. (7) 1: 56-67.
- Flood, Christopher G. 2002. *Political Myth. A Theoretical Introduction*. New York i London: Routledge.
- Frucht-Levy, Michele. 2009. "The Last Bullet for the Serb": The Ustasha Genocide against Serbs 1941-1945. *Nationalities Papers*. (37) 6: 807-837.
- Garaudy, Roger. 1998. *Mitovi utemeljitelji izraelske politike*. Zagreb: Croatiaprojekt.
- Gellately, Robert, Kiernan, Ben (ur.). 2003. *The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gensicke, Klaus. 2007. *Der Mufti von Jerusalem und die Nationalsozialisten. Eine politische Biographie Amin el-Husseinis*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Goldstein, Ivo. 1996. Antisemitizam ustaškog pokreta. U: Boban, Ljubo, Stančić, Nikša (ur.): *Spomenica Ljubi Bobanu 1933-1994*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, str. 321-332.
- Goldstein, Ivo. 2001. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber.
- Goldstein, Ivo. 2006. Ustaška ideologija o Hrvatima muslimanske vjere i odgovor časopisa *Handžar*. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. (38) 259-277.
- Goldstein, Slavko. 2016. *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*. Zagreb: Fraktura.
- Gratz, Dennis. 2011. Eliticide in Bosnia and Herzegovina and its impact on the contemporary understanding of the crime of genocide. *Nationalities Papers*. (39) 3: 409-424.
- Greble, Emily. 2011. *Sarajevo 1941-1945. Muslims, Christians and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Harff, Barbara. 2003. No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955. *American Political Science Review*. (97) 1: 57-73.
- Harff, Barbara, Gurr, Ted Robert. 1988. Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945. *International Studies Quarterly*. (32) 3: 369-381.
- Havel, Boris. 2015. Hajj Amin Husseini's Anti-Semitic Legacy. *Middle East Journal*. (22) 3: 1-11.
- Hayden, Robert M. 2008. "Genocide Denial" Laws as Secular Heresy: A Critical Analysis with Reference to Bosnia. *Slavic Review*. (67) 2: 384-407.

- Hennebel, Ludovic, Hofmann, Thomas (ur.). 2011. *Genocide Denials and the Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Hilberg, Raul. 1982, 1961. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt na Majni: Fischer Verlag.
- Hoare, Marko Attila. 2010. Genocide in the Former Yugoslavia Before and After Communism. *Europe-Asia Studies*. (62) 7: 1193-1214.
- Hoppenbrouwers, Frans. 2004. The Principal Victim: Catholic Antisemitism and the Holocaust in Central Europe. *Religion, State, Society*. (32) 1: 37-51.
- Horowitz, Irving Louis. 1976. *Genocide: State Power and Mass Murder*. New Brunswick: Transaction Publ.
- Horvat, Vladimir, Vukić, Igor, Pilić, Stipo, Matković, Blanka. 2015. *Jasenovački logori – istraživanja*. Zagreb: Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac.
- Huseini, Emir El. 1943. *Islam i židovstvo*. Zagreb.
- Israeli, Raphael. 2013. *The Death Camps of Croatia. Visions and Revisions, 1941-1945*. New Brunswick i London: Transaction Publ.
- Ivezić, Mladen. 2014. *Titov Jasenovac*. Zagreb: Samizdat.
- Jelić-Butić, Fikreta. 1977. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: Liber i Školska knjiga.
- Jelinek, Yeshayahu. 1980. Nationalities and Minorities in the Independent State of Croatia. *Nationalities Papers*. (8) 2: 195-206.
- Jelinek, Yeshayahu A. 1988. Historiography of Slovakian and Croatian Jewry. U: Gutman, Yisrael, Greif, Gideon (ur.): *The Historiography of the Holocaust Period*. Jerusalem: Yad Vashem.
- Jelinek, Yeshayahu A. 1990. Bosnia-Herzegovina at War: Relations Between Moslems and Non-Moslems. *Holocaust and Genocide Studies*. (5) 3: 275-292.
- Jones, Adam. 2006. Why gendercide? Why root-and-branch? A comparison of the Vendée uprising of 1793-94 and the Bosnian war of the 1990s. *Journal of Genocide Research*. (8) 1: 9-25.
- Jones, Adam. 2011. *Genocide. A Comprehensive Introduction*. London i New York: Routledge.
- Jurčević, Josip. 1998. *Nastanak jasenovačkog mita*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Kasapović, Mirjana. 2011. Pluralno i pluralističko društvo. *Političke analize*. (2) 7: 68-70.
- Kiernan, Ben. 2007. *Blood and Soil. A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*. New Haven i London: Yale University Press.
- King, Charles. 2012. Can there be a political science of the Holocaust? *Perspectives on Politics*. (10) 2: 323-341.

- Kisić Kolanović, Nada. 2009. *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga.
- Knežević, Anto. 1992. Some Questions about a “Balanced” Discussion. *East European Politics and Societies.* (7) 1: 155-166.
- Kočović, Bogoljub. 1985. *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji.* London: Naše delo.
- Kolanović, Josip. 1996. Holocaust in Croatia. Documentation and research perspectives. *Arhivski vjesnik.* (39): 157-174.
- Kolstø, Pål. 2011. The Croatian Catholic Church and the Long Road to Jasenovac. *Nordic Journal of Religion and Society.* (24) 1: 37-56.
- Korb, Alexander. 2000. Understanding Ustaša Violence. *Journal of Genocide Research.* (12) 1-2: 1-18.
- Korb, Alexander. 2013. *Im Schatten des Weltkriegs: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-45.* Hamburg: Hamburger Edition.
- Korb, Alexander. 2013a. Ustasha Mass Violence Against Gypsies in Croatia, 1941-1945. U: Weiss-Wendt, Anton (ur.): *The Nazi Genocide of the Roma.* New York i Oxford: Berghahn Press, str. 72-95.
- Korb, Alexander. 2014. The disposal of corpses in the ethnicized civil war: Croatia, 1941-45. U: Dreyfus, Jean-Marc, Anstett, Élisabeth (ur.): *Human Remains and Mass Violence.* Manchester: Manchester University Press.
- Krišto, Jure. 1998. *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Kuper, Leo. 1981. *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century.* New Haven: Yale University Press.
- Labus, Alan. 2011. *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.* Zagreb: Plejada.
- Lebl, Ženi. 2003. *Hadž-Amin i Berlin.* Beograd: Čigoja štampa.
- Lemkin, Raphael. 1933. *Acts Constituting a general (Transnational) Danger considered as Offences against the Law of Nations.* Additional explications to the Special Report presented to the Fifth Conference for the Unification of Penal Law in Madrid, 14-20 October 1933. <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm>
- Lemkin, Raphael. 1944. *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation: Analysis of Government – Proposals for Redress.* Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Lengel-Krizman, Narcisa. 2003. *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.* Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac.
- Lepre, George. 1997. *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945.* Altglen: Schiffer.
- Levene, Mark. 2005. *Genocide in the Age of the Nation State. The Rise of the West and the Coming of Genocide.* London i New York: I. B. Tauris, sv. I-II.

- Levene, Mark. 2013. *The Crisis of Genocide. Annihilation: The European Rimlands 1939-1953*. Oxford: Oxford University Press, sv. II.
- Lewy, Guenter. 2007. Can there be genocide without the intent to commit genocide? *Journal of Genocide Research*. (9) 4: 661-674.
- Lifton, Robert Jay. 2015. *Liječnici nacisti. Medicinsko ubijanje i psihologija genocida*. I-II. Zagreb: TIM press.
- Lipstadt, Deborah. 1993. *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: Free Press.
- Mann, Michael. 2005. *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCormick, Rob. 2008. The United States' response to genocide in the Independent State of Croatia, 1941-1945. *Genocide Studies and Prevention*. (3) 1:74-98.
- McGarry, John, O'Leary, Brendan (ur.). 1993. *The Politics of Ethnic Conflict Regulation*. London: Routledge.
- Michael, Robert. 2008. *A History of Catholic Antisemitism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Midlarsky, Manus I. 2005. *The Killing Trap. Genocide in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Miletić, Antun. 1986-1987. *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*. Beograd: Narodna knjiga.
- Mihaljević, Nikica (ur.). 2016. *Ustaški put u socijalizam u teoriji i praksi NDH*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Moses, Dirk A. (ur.). 2008. *Empire, Colony, Genocide. Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History*. New York i Oxford: Berghahn.
- Mrkoci, Vladimir, Horvat, Vladimir. 2008. *Ogoljela laž logora Jasenovac*. Zagreb: Naklada Čić.
- Ognyanova, Irina. 2009. Religion and Church in the Ustasha Ideology (1941-1945). *Croatia Christiana Periodica*. (33) 64: 157-190.
- Paris, Edmond. 1961. *Genocide in Satellite Croatia, 1941-1945: A Record of Racial and Religious Persecutions and Massacres*. Chicago: American Institute for Balkan Affairs.
- Paxton, Robert O. 2012. *Anatomija fašizma*. Zagreb: TIM press.
- Payne, Stanley G. 2006. The NDH State in Comparative Perspective. *Totalitarian Movements and Political Religions*. (7) 4: 409-415.
- Pearlman, Moshe. 1947. *Mufti of Jerusalem: The Story of Haj Amin el Huseini, a Father of Jihadism*. London: Victor Gollancz.
- Pečarić, Josip. 1998. *Srpski mit o Jasenovcu*. Zagreb: Dom i svijet.

- Phayer, Michael. 2000. *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*. Bloomington: Indiana University Press.
- Pilić, Stipo, Matković, Blanka. 2014. Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočanstvima i novima arhivskim izvorima. *Radovi Zavoda za povijest HAZU u Zadru*. (56): 323-408.
- Pollard, John. 2007. "Clerical Fascism": Context, Overview and Conclusion. *Totalitarian Movements and Political Religions*. (8) 2: 433-446.
- Redžić, Enver. 1987. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: Svjetlost.
- Rivelli, Marco Aurelio. 2002. *Zatajeni genocid: Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945*. Kastav: Cipetić.
- Rummel, Rudolph Y. 1994: Power, Genocide and Mass Murder. *Journal of Peace Research*. (31) 1: 1-10.
- Sainati, Tatiana E. 2012. Toward a Comparative Approach to the Crime of Genocide. *Duke Law Review*. (62) 1: 161-202.
- Schölch, Alexander. 1982. Das Dritte Reich, die zionistische Bewegung und der Palästina-Konflikt. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. (30) 4: 646-674.
- Semelin, Jacques. 2003. Analysis of Mass Crimes: Ethnic Cleansing in the Former Yugoslavia, 1991-1999. U: Gellately, Robert, Kiernan, Ben (ur.): *The Specter of Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 353-370.
- Shelah, Menahem. 1989. "Christian Confrontations with the Holocaust": The Catholic Church in Croatia, the Vatican and the Murder of Croatians Jews. *Holocaust and Genocide Studies*. (4) 3: 323-339.
- Snyder, Timothy. 2017. *O tiraniji. Dvadeset lekcija 20. stoljeća*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Stone, Dean (ur.). 2004. *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Straus, Scott. 2007. Second-Generation Comparative Research on Genocide. *World Politics*. (59) 3: 476-501.
- Sundhaussen, Holm. 2009. Osvrt na njemačko izdanje Jurčevićeve knjige "Nastanak jasenovačkog mita". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. (41): 477-486.
- Štefan, Ljubica. 1996. *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*. Zagreb: Globus.
- Štefan, Ljubica. 1998. *Poslijeratni Titov logor Jasenovac 1945.-47./48*. Zagreb: Hrvatsko žrtvoslovno društvo i Narodne novine.
- Štefan, Ljubica. 1999. *Istinom i činjenicama za Hrvatsku*. Zagreb: HKZ – Hrvatsko slovo.
- Taguieff, Pierre-André. 2017. *Antisemitizam*. Zagreb: TIM press.

- Tomasevich, Jozo. 2010. *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*. Zagreb: Europapresholding i Novi liber.
- Tudor, Henry. 1972. *Political Myth*. London: Pall Hall Press.
- Van Evera, Stephen. 1994. Hypotheses on Nationalism and War. *International Security*. (18) 4: 5-39.
- Verdeja, Ernesto. 2012. The Political Science of Genocide: Outlines of an Emerging Research Agenda. *Perspectives on Politics*. (10) 2: 307-321.
- Vojak, Danijel, Papo, Bibijana, Tahiri, Alen. 2015. *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.* Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar" i Romsko nacionalno vijeće.
- Vučić, Petar. 2001. *Židovstvo i hrvatstvo. Prilog istraživanju hrvatsko-židovskih odnosa*. Zagreb: Croatiaprojekt.
- Vuković, Tomislav. 2016. *Kako je nastao mit o 20.101 ubijenom djetetu u jasenovačkom logoru*. Zagreb: Glas koncila.
- Weitz, Eric D. 2003. The Modernity of Genocides. War, Race, and Revolution in the Twentieth Century. U: Gellately, Robert, Kiernan, Ben (ur.): *The Specter of Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 53-73.
- Weitz, Eric D. 2008. Comment: On the Meaning of Genocide and Genocide Denial (with Reply). *Slavic Review*. (67) 2: 415-421.
- Werth, Nicolas. 2003. The Mechanism of Mass Crime. The Great Terror in the Soviet Union, 1937-1938. U: Gellately, Robert, Kiernan, Ben (ur.): *The Specter of Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 215-239.
- Winter, Jay. 2003. Under Cover of War. The Armenian Genocide in the Context of Total War. U: Gellately, Robert, Kiernan, Ben (ur.): *The Specter of Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 189-213.
- Yeomans, Rory. 2013. *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Zuckerman, Boško. 2011. *Psihologija holokausta: protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*. Zagreb: Židovska vjerska zajednica.
- Žerjavić, Vladimir. 1989. *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo.
- Žerjavić, Vladimir. 1992. *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Zagreb: Globus.
- Žerjavić, Vladimir. 1992a. Manipulacije žrtvama Drugoga svjetskog rata 1941-1945. *Časopis za suvremenu povijest*. (24) 3: 149-163.

Mirjana Kasapović

GENOCIDE IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA (NDH):
BELITTLING, BANALIZING AND DENYING CRIME

Summary

This article analyses the revisionist currents in Croatian contemporary historiography – and implicitly also in politics – which in its focus has interpretation of the Independent State of Croatia (NDH, 1941-1945). Three main elements of the revisionist narrative are: a) NDH was just a normal state concerned with rebellion in its own territory, rather than the state which used state terror to exterminate religious and ethnic communities marked as its “natural and organic enemies”. In other words, it only applied limited and legitimate instruments to protect itself from its political opponents. b) There were no massive crimes, and especially no genocide, neither against the Serbs, nor Jewish or Roma population. On the contrary, the main victims in 1941-1945 had been Croats, and thus the crimes of NDH should be de-Serbianized and de-Jew-ized. c) Jasenovac was only a labour camp and prison, not a concentration death camp. The NDH used it for gathering and arresting its political opponents in order to prevent them from pursuing their destructive actions against the state. The real death camp in Jasenovac was formed only in 1945 by post-NDH communist authorities. By deconstructing what they call the “Jasenovac myth”, the revisionists are in fact trying to deconstruct “the myth of genocide by NDH”, and thus to rehabilitate the NDH either completely or partially.

Keywords: Independent State of Croatia (NDH), Jasenovac, Ustashas, Genocide, Historical Revisionism

Mirjana Kasapović je redovita profesorica u trajnom zvanju na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Kontakt: **Mirjana Kasapović**, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb. E-mail: mirjana.kasapovic@fpzg.hr